

Denne fil er hentet fra Handelshøyskolen BIs åpne institusjonelle arkiv BI Brage
<http://brage.bibsys.no/bi>

De glemte kvinnevalgene

**Eirinn Larsen
Handelshøyskolen BI**

**Lars Fredrik Øksendal
Norges handelshøyskole**

Dette er siste forfatterversjon, etter fagfelleevaluering, før publisering i

Historisk tidsskrift, 92(2013)4: 563-590

Tidsskriftets forlag, Universitetsforlaget i samarbeid med HIFO, tillater at siste forfatterversjon legges i åpent publiseringsarkiv ved den institusjon forfatteren tilhører. Forlagets publikasjoner er tilgjengelige via www.idunn.no

De glemte kvinnevalgene

Å framstille kvinner som en mer ensartet politisk gruppe enn menn, er felles for mange av beretningene om kvinnestemmeretten i Norge. Ser man på kvinners og menns valgadfærd før stemmeretten ble gjort allmenn i 1913, trer imidlertid andre fortellinger fram – fortellinger der kjønnsstillingen ikke nødvendigvis skilte enkelindividers politiske opptreden. Ved hjelp av valgdata og analyser av bredere politiske og økonomiske prosesser diskuterer artikkelen de første valgene der kvinner fikk stemme etter censusprinsippet. Vårt hovedargument er at 1800-tallets økonomiske og sivilrettslige liberalisering fikk stor betydning for kvinnestemmerettens utvikling og anvendelse uten at dette har kommet tilstrekkelig til syne i de historiske framstillingene om samme tema.

Stortingsvalget i 1915 ble det første etter innføringen av allmenn stemmerett i Norge. Likevel var dette ikke første gang kvinner mobiliserte politisk ved et valg. Alt ved kommunevalget i 1901 hadde et betydelig antall kvinner stemmerett basert på egen eller ektefellens inntekt. Fra og med stortingsvalget i 1909 fikk kvinner stemmerett på det samme kvalifiseringsgrunnlaget som ved kommunevalg. I praksis debuterte langt flere kvinner som velgere ved dette valget enn i 1915.

Stortingsvalget i 1909 ble det store gjennombruddsvalget for norske kvinner som politisk ressurs, med 295 000 nye stemmeberettigede og 163 000 avlagte kvinnestemmer.¹ Faktisk forklares utfallet – seier til Høyre og Frisinnede Venstre – med kvinnestemmene uten at dette har blitt systematisk undersøkt.² I tillegg sikret valgresultatet Stortinget sin første kvinne. Vinteren 1911 møtte Anna Rogstad som representant for Kristiania-benken, iført hårtopp og en fotsid kjole i grønt.

¹ Til sammenligning har vi anslått antallet kvinner som først fikk stemmerett med basis i 1913-vedtaket til 246 000 hvorav om lag 102 000 faktisk avga stemme. Beregningen forutsetter samme oppmøteprosent blant de som tidligere hadde kvalifisert i 1915 som i 1912. Anslagene er beregnet ut ifra SSB NOS V.128 Stortingsvalget 1909; SSB NOS V 189 Stortingsvalget 1912; SSB NOS VI 65 Stortingsvalget 1915.

² A. Kaartvedt, *Drømmen om borgerlig samling 1884–1919*, Oslo 1984: 161.

Frøken Rogstad var alt en kjent kvinnesakskvinne. Hun hadde arbeidet for stemmerett til kvinner og var med i Kvinnestemmerettsforeningen. Etter hva kvinnesakshøvdingen Gina Krog skrev om henne i bladet *Nylænde*, hadde Rogstad mot til å være seg selv og umulig å få inn i noen partirulle. For de konservative sto hun fram som radikal, mente Krog, for de radikale og sosialistene som reaksjonær, mens ”Rogstad alene er en fribåren, frisindet kvinne”.³ Det er derfor kanskje ikke så overraskende at Rogstad var blant stifterne av Frisinnede Venstre i 1909. Og det var altså som representant for dette partiet at hun i perioden 1911–1913 møtte på Stortinget som reserve for høyremannen Jens Bratlie da han ble statsminister.

Skal man kunne forklare inkluderingen av kvinner i det politiske Norge *før* vedtaket om allmenn stemmerett i 1913, må en etter vår mening forbi ideen om at kvinnestemmeretten alene var en kvinnesak. I de årene stemmerett til kvinner ble diskutert i partilokalene, i de frivillige organisasjonene og på Stortinget, framsto kvinnestemmeretten vel så mye som en klasse-, parti- og valgsak. Endelig var den en viktig mannssak, nasjons- og uavhengighetssak.⁴ Denne artikkelen diskuterer kvinnestemmeretten i lys av kvinners og menns valgadferd under de første valgene hvor kvinner hadde stemmerett, samt de politiske og økonomiske prosessene som ledet opp til denne endringen i det parlamentariske Norge. Hva viser valghistorikken fra kvinnevalgene før 1913 om kvinnestemmerettens politiske betydning i Norge? Hvordan kan denne betydningen forklares? Og hvilke fortellinger om kvinnestemmeretten trer fram hvis vi tar høyde for at kvinner var en mobiliserbar politisk ressurs før allmenn stemmerett ble vedtatt? Dette er blant spørsmålene som artikkelen forsøker å besvare, med utgangspunkt i valgstatistikk fra det vi har kalt de glemte kvinnevalgene med særlig vekt på 1909 – det første stortingsvalget med kvinnelig deltakelse.

Når vi refererer til valgene som glemte, henspiller det på to delvis sammenknyttede forhold. For det første det ganske åpenbare i at disse valgene har kommet i skyggen av 1913-verket. For det andre en tendens i forskningslitteraturen til å se stemmerettskampen som et rettlinjert arbeid fram mot allmenn stemmerett også for kvinner, med stigende vekt på kvinners egenmobilisering for unionsoppløsning i 1905.⁵ Vi mener denne iveren etter å skrive kvinnene inn i den nasjonale historien kan ha overskygget for sentrale sider i den norske

³ G. R. Reistad og T. Skard, 100-årsdagen for første kvinne på Stortinget, *Kvinnesaksnytt* 2010, 2: 26.

⁴ E. Larsen, Stemmerett til alle!, i H. Danielsen, E. Larsen og I. W. Ovesen, *Norsk likestillingshistorie 1814–2013*, Bergen 2013: 159–218.

⁵ Se f.eks. K. Melby, *Husmørtid, 1900–1950*, i I. Blom og S. Sogner (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo 2005: 271 ff; I. Blom, 1905 – et gledens eller et sorgens år? i Ø. Sørensen og T. Nilsson (red.), *1905 – Nye perspektiver*, Oslo 2005: 101–116.

stemmerettskampen, sider hvor økonomi, sosial stilling og klasse spiller en like viktig rolle som kjønn.

I artikkelens første del diskuterer vi den norske stemmerettstradisjonen fra 1814, samt hvordan den politiske og økonomiske utviklingen utover 1800-tallet fremmet revidering av Grunnlovens stemmereglene. Deretter analyserer vi valgdata fra valgene i 1901, 1907 og 1909. Avslutningsvis kommer vi tilbake til de glemte kvinnevalgenes betydning for de historiske fortellingene om kvinnestemmeretten med kvinners økonomiske medborgerskap som utgangspunkt. For prinsippet om fri tilgang til alle næringer hadde opprinnelig opptatt eidsvollsmennene like mye som den politiske friheten.⁶ Det skulle også få konsekvenser for kvinners rettighetsutvikling, stemmeretten inkludert.

Kvinnestemmeretten og den norske stemmerettstradisjonen

Den nye økonomiske samfunnsordningen Norge fikk i løpet av 1800-tallet har vært skånsomt belyst av norske kvinnehistorikere – og det til tross for at forbindelsen kan kaste nytt lys over et mye diskutert tema i kvinnestemmerettens historie: Splittelsen i den borgerlige stemmerettsbevegelsen i 1897–98, da alle menn fikk statsborgerlige rettigheter. I litteraturen om kvinnestemmeretten framstilles splittelsen som resultat av at Kvinnestemmerettsforeningen (KSF) *sviktet* likestillingsprinsippet om stemmerett ”på samme betingelser som menn”.⁷ Konsekvensen var at man fikk en ny forening, Landskvinnestemmerettsforeningen (LKSF). Denne foreningen hadde allmenn stemmerett for kvinner som eneste mål, ut fra argumentet om at kvinner har samme rett til politisk medborgerskap som menn. Vi setter derimot argumentet om kvinners økonomisk kvalifisering versus likerett inn en økonomisk og partipolitisk kontekst i tillegg til den kvinnepolitiske. Lenge var stemmeretten i Norge gitt på bakgrunn av voksne menns økonomisk yteevne og stilling i staten, ikke en abstrakt idé om enkeltindividets rettigheter til å bli hørt i statsanliggender. Bare de menn som eide skattbar jord, eller innehadde statlige embeter, fikk stemmerett i 1814. I 1884 kvalifiserte også de menn som betalte skatt av inntekt over en viss grense (500 kroner på landet og 800 kroner i byen), et minstekrav som ble opprettholdt fram til innføringen av allmenn stemmerett for menn i 1898. Denne stemmerettstradisjonen sier oss at stemmeretten ble sett på som en kontraktmessig rett som fordret ikke minst at man bidro

⁶ J. A. Seip, *Utsikt over Norges historie*, Oslo 1974: 49.

⁷ A. Moksnes, *Likestilling eller særstilling? Norsk Kvinnesaksforening 1884–1913*, Oslo 1984: 95; G. Hagemann, *De stummes leir? 1800–1900*, i I. Blom og S. Sogner (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Oslo 2005: 248–249.

økonomisk til staten. Av samme grunn mistet menn stemmeretten ved konkurs, og fikk den tilbake først når kravene fra kreditorene var tilbakebetalt.

I historieskrivingen om kvinnestemmeretten har argumentet om økonomisk kvalifisering blitt tillagt liten vekt til fordel for likerettsargumentet. Vi mener derimot at førstnevnte argument sto sentralt i den norske kvinnestemmerettsdebatten, også blant de aktive kvinnestemmerettskvinnene selv. For de som ble værende igjen i KSF, den første kvinnestemmerettsforeningen i Norge, var ikke bare bosatt i Kristiania hvor mulighetene for selvforsørgelse var stor blant kvinner. Noen av dem, som Anna Mossevig, var også selvstendig næringsdrivende. Selv om ettermålet sier at hun tilhørte det rene Venstre, var hun og andre i KSF opptatt av kvalifiseringsargumentet – og ikke bare av taktiske årsaker, som tidligere hevdet.⁸ KSFs syn på kvinnestemmeretten, som kvinnehistorikere i ettertid har beskrevet som ”konservativt” og mer ”forsiktig”, speilet etter vår mening også medlemmenes egen posisjon i samfunnet, som selvgjorte kvinner i ulike yrker og næringer. Kvalifiseringslinjen framkom derfor ikke nødvendigvis av at disse kvinnene sviktet likestillingslinjen basert på rettighetsargumentet, men fordi de ut ifra selvforståelse og identitet som selvstendige samfunnsaktører anså seg selv som stemmeberettiget allerede. Noen av dem, som Mossevig selv, fylte også kommunale verv. I 1901 uttalte hun til kvinnebladet *Urd* at hun håpet det snart ikke ville være mer kvinnesak i verden, bare ”Menneskesag”.⁹ At kvinnestemmerettens borgerlige talskvinner anså kjønn som den vesentlige markeringslinjen, er derfor ikke opplagt.

Det økonomiske kvalifiseringsargumentet hadde, som vi nettopp var inne på, en lengre tradisjon og tyngde enn rettighetsargumentet. Først ved Venstres programformulering i 1891 om allmenn stemmerett for menn ble rettighetsargumentet framført med tyngde. Like fullt levde kvalifiseringsargumentet videre, blant annet gjennom Høyres linje. Selv etter vedtaket om allmenn stemmerett for menn i 1898, var det først i 1901 at de siste 30 000 mannlige tjenestefolkene fikk kommunalpolitisk innpass.¹⁰ Den norske stemmerettstradisjonen fulgte derfor lenge mønsteret med privilegert mannlige stemmerett.¹¹ I praksis betydde dette at

⁸ Ibid.

⁹ *Urd*, 1901, 5, 42, lørdag 19. oktober: 2. Mossevig ble valgt inn i skolestyret som første kvinne i 1895, og i 1899 i fattigstyret. *Kvinnelig handelsstands blad*, 1960, 9: 63–64. For mer om Mossevig, se E. Larsen, Selvgjorte kvinner. Kjønn, næringsliv og entreprenørskap rundt 1900, *Heimen*, 2012, 49: 127–144; Danielsen, Larsen og Ovesen 2013: 80–83, 194–195.

¹⁰ Statistisk sentralbyrå, ’Stemmeberettigede ere de norske borgere’. Historisk utvikling i stemmerett, valgdeltakelse og valgte 1814–2009, Oslo 2010.

¹¹ J. Larsen, *Også andre hensyn. Dansk ligestillingshistorie, 1849–1915*, Aarhus 2010: 309.

stemme- og valgetten var reservert menn over 25 år som hadde en selvstendig rolle i samfunnet uttrykt gjennom eiendomsrett i bygd og by, var embetsmenn eller ervervet håndverks- og handelsborgerskap. Dette var mannlige kvaliteter, men ikke utelukkende. Handelsloven av 1842, som gjorde kjøp og salg til en levevei for de mange, også enslige kvinner, skilte formelt og reelt mellom mannlige handelsborgerskap og kvinnelig næringsrett. Begrunnelsen for skillet var at kvinner ikke fylte kravene til statsborgerskap på grunn av sitt kjønn, men like fullt ble ansett å kunne drive forretning i mangel av forsørgende menn.¹² I 1863 førte dette blant annet til at enslige kvinner ble myndiggjort på lik linje med menn, en viktig forutsetning for at de senere kunne få stemmerett. Samtidig ble begrepet ”norske borgere” aldri spesifisert etter kjønn i Grunnloven slik borgerskapsbegrepet ble i den amerikanske konstitusjonen.¹³ Det var ikke det samme som at ingen forsøkte også i Norge.

I 1818, få år etter at konstitusjonen var ferdigskrevet, ble et forslag om å begrense statsborgerskapsbegrepet til “Norske Borgere af Mandekjøn” diskutert på Stortinget. Valentin Sibbern, en flittig debattant som ofte uttalte seg om hvordan Grunnloven skulle være, var den som ivret mest for denne realitetsorienteringen. Men etter forfatningskomiteens vurdering var dette unødvendig. At en borger i staten var en mannlige person, kunne tas for gitt. Dessuten hadde Norges kvinner aldri “gjort Fordring paa at deeltage i Statsbestyrelsen (...)”.¹⁴

Ekskluderingen av menn fra Grunnlovens stemmerettsparagraf var derfor langt mer uttalt enn ekskluderingen av kvinner. For dem dette gjaldt, og det var de fleste menn, handlet det om at deres samfunnsmessige stilling ikke var fri og uavhengig nok. Andelen stemmeberettigede menn var derfor også lenge lav i Norge. Kun 6.5 % av den norske befolkningen og 40 % av den mannlige hadde stemmerett i 1815.¹⁵ Og færre ble det med tiden, dels fordi andelen eiendomsløse husmenn steg utover på 1800-tallet, dels fordi lønnsarbeid og overgangen til moderne penge- og markedsøkonomi utdaterte de opprinnelige stemmerettskravene. Andelen menn uten stemmerett var derfor størst i byene, der de nye lønnsbaserte arbeider- og

¹² H. Sandvik, Kvinnelig svakhet, forutsetning for mannlige styrke og økonomisk vekst? Linjer i Schweigaards syn på kvinners evner og økonomiske virksomhet, i O. Mestad (red.), *Anton Martin Schweigaard: Professorspolitikeren*, Oslo 2009: 277–299.

¹³ G. Bock, *Women in European History*, Oxford 2002: 132–133, sitert i I. Blom, Structures and Agency: a transnational comparison of the struggle for women’s suffrage in the Nordic countries during the long 19th century, *Scandinavian Journal of History*, 2012, 37, 5: 602.

¹⁴ E. Kolstad, *Utsnitt av lovforslag, komité-innstillinger og debatter i Stortinget om stemmerett for kvinner 17. mai 1814–11. juni 1913*, Oslo 1963: 6. For mer om dette, se H. Sandvik, Gender and politics before and after the Norwegian constitution of 1814, i P. Ihalainen m.fl. (red.), *Scandinavia in the age of revolution. Nordic political cultures, 1740–1820*, Surrey 2011: 336.

¹⁵ Statistisk sentralbyrå 2010: 1.

middelklasser vokste fram.¹⁶

Først med kommuneloven av 1896 ble det etablert et skille mellom statsborgerlig og lokal stemme- og valgrett. Samtidig hadde skatteloven av 1882 gjort det enklere å finansiere kommunale formål. Begge endringene var viktige for at flere samfunnsgrupper senere skulle kunne integreres i kommunalpolitisk arbeid.¹⁷ Ifølge venstreopposisjonen på Stortinget før 1882 led Norge av et demokratisk underskudd. Dette ble senere bekreftet i den første norske valgstatistikken, utført av det nyetablerte Statistisk sentralbyrå i 1877, godt hjulpet av 37 menn og 25 kvinner.¹⁸ Undersøkelsen nevnte imidlertid ikke stemmerett til kvinner med ett ord. Derimot fikk den direkte betydning for utvidelsen av stemmeretten for menn. Etter at riksstiltale var tatt ut, fikk Venstre igjennom den første stemmerettsreformen på årtier.¹⁹

Å innføre et reelt folkestyre ble Venstres store sak i årene som kom. I 1891 programfestet partiet allmenn stemmerett for menn.²⁰ Flere av partiets stortingsrepresentanter som Peder Rinde, Ole Anton Qvam og Viggo Ullmann, mente at stemmeretten også burde gagne kvinner. I den første stortingsdebatten om kvinnestemmeretten, i 1890, påpekte Ullmann at mange kvinner allerede var økonomisk selvstendige på linje med menn:

Hvorfor skal de Forhold existere, at der ved Siden af hinanden kan bo to Kjøbmænd; den ene kan f.Ex. hede Vilhelm Hansen, og den anden kan hede Vilhelmine Hansen; de handler med de selvsamme Ting, de kan staa i ligedan Forretningsforhold, have ligedan Forretningsdygtighed, de kan tjene det samme, de kan ellers ogsaa have den samme medborgerlige Agtelse, og hvorfor skal saa Kjøbmand Vilhelm Hansen have Stemmeret og Kjøbmand Vilhelmine Hansen ikke? [Jo, fordi] hun er skabt som Kvinde [...].²¹

Leser vi historien baklengs, ser vi at det økonomiske prinsippet var motivet bak de første utvidelsene av stemmeretten til fordel for norske kvinner. Hovedtanken var, ifølge Yngve Flo og Jacob Aars, at de bedrestilte kvinnene ville være en ansvarlig motvekt.²² I første omgang – 1901 – stod det om den kommunale ansvarlighet. Ved å gi lokal stemmerett til kvinner som

¹⁶ Ibid: 4, med referanser til Det Statistiske Centralbureau, *Statistiske Oplysninger om de fremsatte Stemmeretsforslags Virkninger*, C. No. 14, første og andre del, Oslo 1877. I 1877 var andelen med stemmerett lavest i Kristiania, med 4.1 %.

¹⁷ Y. Flo og J. Aars, *Frå politiske rettar til politisk makt*, Oslo 2010: 7.

¹⁸ Statistisk sentralbyrå 2010: 4.

¹⁹ Ibid: 5.

²⁰ L. Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo 1984; A. Moksnes, *Venstre og kvinnesaksbevegelsen 1884–1913*, i G. Bergby m.fl. (red.), *Underveis ... Festskrift til Eva Kolstad*, Oslo 1988: 26–88.

²¹ Kolstad 1963: 22.

²² Flo og Aars 2010: 7.

enten selv eller gjennom mannen tjente 400 kroner årlig i byene, og 300 kroner på landet, var tanken å dempe effektene av den alminnelige mannlige stemmeretten i 1898. Kravet var langt fra ekskluderende.²³ Gjennomsnittslønnen for mannlige arbeidere i byene kunne ligge mellom 800 til 1200 kroner i året.²⁴ Mange kvinner – også av arbeiderklassen – fikk på den måten stemmerett via mannens inntekt. Noen systematiske opplysninger av fordelingen mellom kvinner som kvalifiserte i kraft av egen eller mannens inntekt kjenner vi ikke til. Imidlertid er det klart at en lærerinnegeasje – selv om den lå langt lavere enn for mannlige kollegaer – var mer enn tilstrekkelig for å kvalifisere. Det samme var nok tilfellet for mange selvstendig handlende kvinner og kvinnene i de nye middelklasseprofesjonene. Ufaglærte kvinner i industrien eller i husposter nådde neppe opp. Slik sikret den første stemmerettsreformen en inkludering av de økonomisk selvstendige kvinnene i det politiske Norge – de som ikke var kommunen til last og førte et anstendig hushold.

Fortolkningen stemmer godt overens med det inntil da styrende prinsippet i den norske stemmerettstradisjonen – økonomisk selvstendighet og kvalifisering. I kombinasjon med parlamentarisme og fravær av et effektivt 2. kammer, ga det politiske system få konservative garantier. Derfor skremte også tanken om allmenn stemmerett, fordi det lett kunne føre til at det politiske systemet ble offer for radikale krefter. Dette forholdet gjorde at selv det konservative partiet Høyre, som i utgangspunktet var skeptisk til stemmerettutvidelser uten andre garantier, så verdien av å få inn de borgerlige kvinnene etter at allmenn stemmerett for menn var innført. Målet var ifølge Kaartvedt å kunne utnytte den ”konservative ressurs som lå i kvinnene” og gjennom det demme opp for massedemokrati og løpske budsjett. Politisk innflytelse for mennesker som ikke hadde bidrag særlig mye over skatteseddelen, hvis ”ingen forstandig statshusholdning (dermed) kunne paaregnes” var økonomisk risikabelt.²⁵

Samtidig viser Ullmanns argument i 1890 vei til en annen viktig dimensjon i kvinnestemmerettens historie: at den kvinnelige rettighetsutviklingen på 1800-tallet gjeldende økonomi og privatrettslige forhold fikk en ny politisk aktualitet i 1880-årene. Og det var dette forholdet som etter vår mening preget kvinnestemmerettsdebatten rundt 1900. Riktignok var det en viss spenning mellom økonomisk og politisk statsborgerskap. Det kom ikke minst til

²³ Ved kommunevalget i 1907 var det eksempelvis 1641 kvinner som kvalifiserte for stemmerett etter disse kriteriene, men som hadde retten suspendert som følge av at de mottok fattigunderstøttelse.

²⁴ Ø. Eitrheim, O. H. Grytten og J. T. Klovland, *Historical Monetary Statistics for Norway – some cross checks of the new data*, i Ø. Eitrheim, J. T. Klovland og J. F. Qvigstad (red.), *Historical Monetary Statistics for Norway – Part II*, Norges Bank Occasional Papers No. 38, Oslo 2007: 231–342.

²⁵ Kaartvedt 1984: 157, 161.

uttrykk i Norsk Kvinnesaksforenings (NKF) tidligste historie. Fordi foreningens første formann, venstremannen Hagbard E. Berner, ikke ville ødelegge for partiets egen målsetting – samhold og politisk framgang – tok verken han eller foreningen stilling til kvinnestemmeretten før etter 1905.²⁶ Av den grunn stiftet kvinnelige stemmerettstilhengere egne foreninger til fremme for saken. Den først av disse var som allerede nevnt Kvinnestemmerettsforeningen (KSF), etablert i 1885 med Gina Krog i spissen. Ulikt moderforeningen var KSF bare åpen for kvinner, slik utbryteren Landskvinnestemmerettsforeningen (LKSF) også ble det da den borgerlige kvinnestemmerettsbevegelsen ble splittet i 1897–98. Splittelsen spilte et strategisk og ideologisk politisk dilemma med hold i kvinnenes ulike identitet og samfunnstilknytning: Skulle man kreve like politiske rettigheter med det samme, eller konsentrere seg om å få inn de økonomisk selvstendige kvinnene først? LKSF sto for første, mens KSF holdt på sistnevnte, med kvinner som Anna Rogstad og Anna Mossevig. Det var denne siste strategien som vant fram og skapte en stor gruppe nye velgere i Norge rundt 1900, og det er disse første kvinnevalgene vi nå skal se nærmere på.

De første kvinnevalgene – kommunevalgene i 1901 og 1907

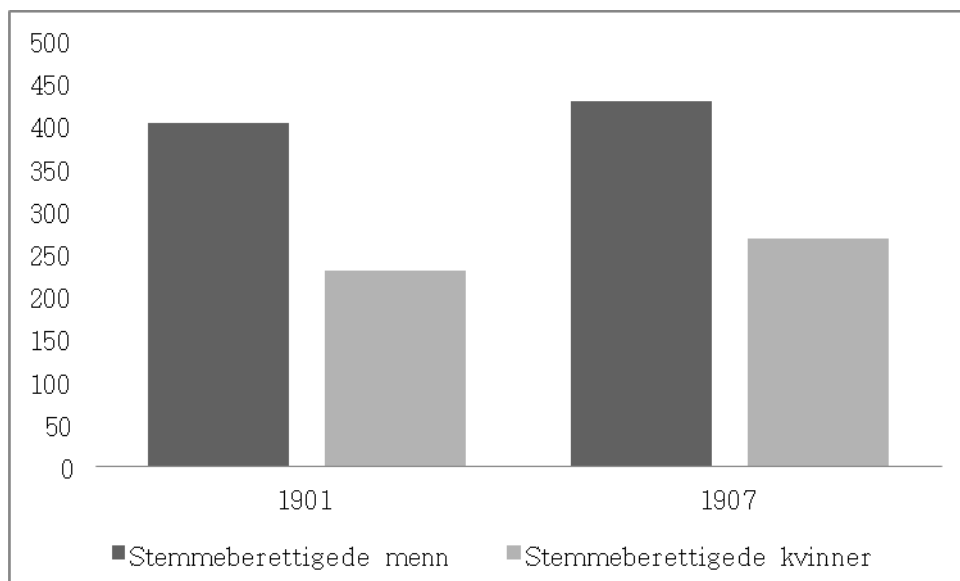
Den første stemmerettsreformen til fordel for norske kvinner skapte en stor gruppe nye velgere og ga 100 kvinner plass i by- og herredsstyrene.²⁷ Ved valget i 1901 utgjorde kvinner 36.4 prosent av de stemmeberettigede, seks år senere 38.5 prosent.²⁸ Imidlertid er det en systematisk forskjell mellom byene og landdistriktene. Langt flere kvinner kvalifiserte forholdsmessig i byene enn på landet. Noe av skjevheten kan forklares med at det faktisk levde forholdsvis flere kvinner i byene, noe ved at de økonomiske strukturer gjorde at færre kvalifiserte på landet.²⁹ De fleste bygder ga nok kvinner mindre mulighet til å kvalifisere i kraft av egen inntekt. Antagelig var det også en tendens til at inntekt fra jord og fiske i større grad ble undervurdert enn lønnsarbeid. I 1907 utgjorde kvinnene 45 prosent av de stemmeberettigede i byene, men bare 36 prosent på landet. Det var noe større variasjon i kvinneandelen mellom amtene enn mellom byene: I Smaalenene og Akershus utgjorde kvinner over 40 prosent av de stemmeberettigede, i Finnmarken under 30 prosent.

²⁶ Moksnes 1984: 9 ff; R. Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 1998: 414.

²⁷ P. H. Seglsten, Norges første kvinnelige politikere, *Hjemmet*, 09.09.2011, <http://www.hjemmet.no/Artiker/Artikler/Norges-forste-kvinnelige-politikere/> (konsultert 27.08.2013).

²⁸ I forbindelse med utarbeidelsen av NOS V.61 Kommunevalgene i 1907 søkte SSB også å samle inn data fra valget i 1904. Imidlertid var dette materialet ufullstendig. Aggregerte data for 1901 er inntatt, men for alle faktiske forhold er kommunevalget i 1907 det første hvor SSB rapporterer data på kommunenivå.

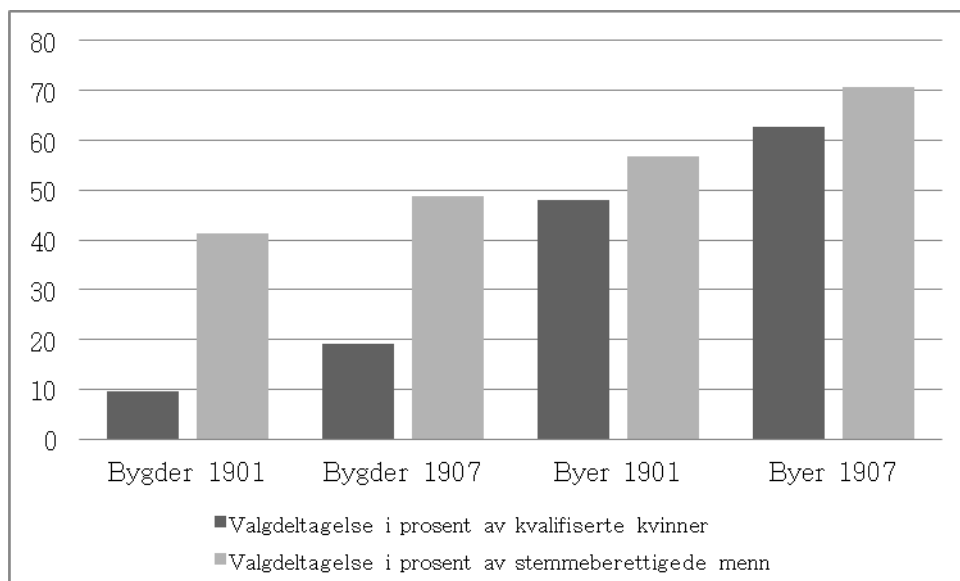
²⁹ I 1919 lå antallet kvinnelige stemmeberettigede i byene fire prosentpoeng over landsgjennomsnittet.

Figur 1: Stemmeberettigede menn og kvinner kommunevalgene 1901–1907 (tall i 1000).

Kilde SSB: NOS V.61 Kommunevalgene i 1907.

Utvidelsen medførte at store nye grupper kom til. Spørsmålet blir da om de tok retten i bruk? Det korte svaret er nei, det litt lengre heller i retning av ja. Ved kommunevalget i 1901 stemte kun 20.9 prosent av de kvalifiserte kvinnene mot 45 prosent av mennene. I 1907 var de tilsvarende størrelser 33.7 og 54.5 prosent. Bildet av utviklingen blir imidlertid langt mer nyansert når vi skrapper i overflaten. I figur 3 rapporterer vi valgdeltagelsen for begge kjønn fordelt på rikets bygder og byer for valgene i 1901 og 1907. Her kan vi se et dramatisk skille. I 1901 stemte kun 9.5 prosent av de kvalifiserte bygdekvinnene. Seks år senere hadde valgdeltagelsen doblet seg. I byene var kvinnene derimot en viktig velgerressurs alt fra 1901 av, med et oppmøte bare noe under nivået for menn. Den samme tendensen gjør seg gjeldende i 1907, med enda større oppmøte for begge kjønn. To av fem avgitte stemmer i byene var nå kvinnestemmer.

Figur 2: Valgdeltagelse fordelt på kjønn og rikets bygder og byer – kommunevalget i 1907.

Kilde SSB: NOS V.61 Kommunevalgene i 1907.

Går vi nærmere inn på oppmøtet i de større byene (folketall over 3000) i 1907, er det ingen systematiske forskjeller. Hovedtendensen er klar: Der det er høyt framømte av menn, er det også høyt kvinneframømte, noe som indikerer at kjønn hadde liten eller ingen betydning for valgdeltakelsen i byene før 1913. Går vi videre til de mindre byene – som også inkluderer mindre ladesteder – er tendensen den samme. Her finner vi også den eneste byen hvor kvinnene utgjorde flertallet på valgdagen, Grimstad, hvor 306 av 326 kvalifiserte kvinner (94 prosent) møtte fram.³⁰ Her velges også tre kvinner inn i bystyret. Det bittelille ladestedet Hølen er den eneste kommunen hvor kvinnene sto for flertallet av de stemmeberettigede i 1907, med 23 mot 22.³¹ I flere av de mindre byene som Drøbak, Langesund og Farsund er det også høyere valgdeltagelse blant kvinner enn menn.

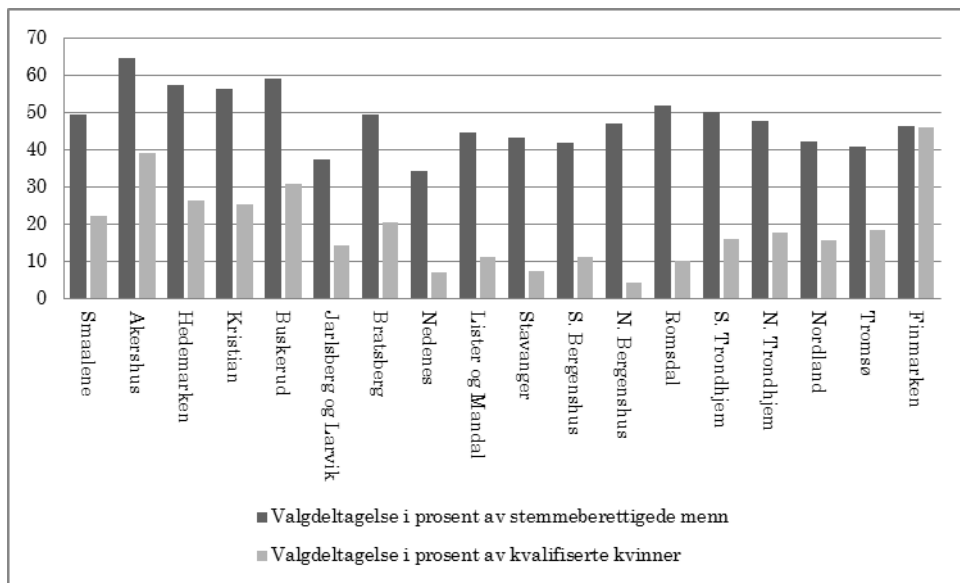
Bykvinner var klart en viktig velgergruppe. Samtidig var kommunevalgene i byene preget av forsert konkurranse med politiske valglistene og utstrakt bruk av forholdstallsvalg.³² Av de 1858 kårete bystyrerepresentanter i 1907 var 122 kvinner, mot 100 i 1901. Bare Kristiansund av de store byene stod uten en eneste kvinnelig representant – Kristiania, Bergen og Trondheim hadde fem til seks. Bygdene tegner et dystre bilde, men tar vi for oss

³⁰ Av 478 stemmeberettigede menn møtte kun 303 (63 prosent) opp på valgdagen.

³¹ På valgdagen snus dette med 14 oppmøtte menn og 13 oppmøtte kvinner. Seks kvinner velges inn i kommunestyret.

³² Ved flertallsvalg ville den listen som fikk flest stemmer få *alle* representantene i et kommunestyre.

enkeltamtene (figur 3), blir det mer sammensatt. Deltagelsen i Akershus var ti ganger høyere enn i Nordre Bergenhus. Mønsteret er rimelig klart: innlandet østnfjelsk og Kristianiafjordregionen har høyere kvinneoppmøte enn landsgjennomsnittet – Akershus og Buskerud betydelig over. Jarlsberg ligger noe lavere. Kysten – fra Sørlandsamtene og til Romsdal – ligger alle på rundt halvparten av landsgjennomsnittet eller lavere. Trondhjemsamtene, Nordland og Troms ligger noe under landsgjennomsnittet. Finnmarken utmerker seg med om lag like høy deltagelse for begge kjønn.

Figur 3: Valgdeltagelse fordelt på kjønn amtvis – kommunevalget i 1907. Kilde SSB: NOS V.61 Kommunevalgene i 1907.

Amtfordelingen gir en klar tendens. Likevel vil vi framheve at lokal variasjon er like viktig som de store forskjellene mellom amt og landsdeler. Selv i Akershus er det en kommune hvor 80 prosent av mennene møter opp og ingen kvinner. Hvorfor stemmer 71 prosent av kvinnene i Øvre Rendalen, men bare 12 prosent i nabobygden Ytre Rendalen? Hvorfor stemmer 60 prosent av damene i Vågå, men bare én prosent noe mil lenger bort i Lom? Selv i Nedenes var det to kommuner hvor mer enn halvparten av kvinnene stemte. Tilsvarende lommer som bryter mønsteret finner vi igjen over hele landet. I Finnmark har vi en kommune (Kautokeino) hvor 1 av 63 kvinner møter opp, en annen der 94 av 96 kvinner stemmer.

I hele landet var det i 67 av 589 herreder ikke avgitt en eneste kvinnestemme. De fleste av disse befinner seg i kystamtene fra Nedenes til Romsdal. For oss er det kanskje like fascinerende med de 29 herreder hvor det bare ble avgitt *en* kvinnestemme. Hvem var hun,

hun som utgjorde denne ene blant de 269 avlagte stemmene i Jølster? Hva skilte henne fra de 346 medløstrene som ikke benyttet retten?

Skal vi forklare forskjellene mellom by og land på den ene siden og mellom ulike landdistrikt på den annen, er det noen åpenbart viktige variable man kan trekke fram som kulturelle forskjeller: grad av urbant næringsgrunnlag og nærhet til store byer. Kongsvinger var et slikt sted. Med sin jernbaneforbindelse med hovedstaden fra 1862, ble festningsbyen et populært bosted for borgerskapet og den nye middelklassen. Flere av disse, som Jonas Lie og familien Juell, støttet også kvinnesaken, og Kongsvinger skulle i årenes løp huse en svært aktiv kvinnesaksbevegelse. Alt ved kommunevalget i 1904 stilte byen med en egen kvinneliste og flere kvinnelige representanter og vararepresentanter til Stortinget i årene som kom.³³

Selv om det vanskelig å trekke slutninger fra enkeltcase som dette, er det verdt å peke på en fundamental sammenheng som også har strukturelle uttrykk. Det helt fundamentale – i dag som for hundre år siden, for kvinner som for menn – er at velgere benytter stemmeretten når valg oppfattes som viktig. Jo mer kritisk et valg blir oppfattet som, desto større mobiliseringspotensial. Byvalgene var alt preget av politisk konkurranse. Samtidig er dette en tid hvor kommunene med byvekst og urbaniseringens utfordringer i praksis får stadig større oppgaver. Kommunen blir rett og slett viktigere for livet til stadig flere.

Mange landkommuner sto langt fra utviklingen i byene med henblikk på utfordringer. Lokalstyret var da også i langt mindre grad politisert. I 1907 var det fortsatt 393 av 583 herredene som praktiserte flertallsvalg. Svært mange velgere forholdt seg dermed til en valgordning som var tilpasset et førpolitisert styresett med større vekt på person enn parti.³⁴ Vi tror at den lave deltagelsen i mange herreder reflekterer at valgene var preget av liten konkurranse. Dette korresponderer med en tendens vi ser at i herreder med svært lav mannlig valgdeltagelse, er den kvinnelige deltagelsen ofte relativt sett enda lavere. Om bare en av ti stemmeberettigede menn fant valget viktig nok til å stemme, kan man knapt forvente at mange kvinner skulle debutere som velgere.

Kommunevalget i 1907 viser at kvinnene i byene var sterkt mobilisert. Bygdene lå langt tilbake, men her var det store variasjoner. Variasjonene kan forklares med kulturelle og

³³ K. S. Jacobsen, Lokallhistorisk kvinnestudie – rapport, upublisert studie fra Kongsvinger 1986.

³⁴ Fra og med kommunevalget i 1898 måtte kommunene innføre forholdstallsvalg om et tilstrekkelig antall velgere krevde det. I praksis betød det at man gikk over til forholdstallsprinsippet fra det øyeblikk valgene ble politisert fordi det ga mindretallet mulighet til å bli representert.

geografiske variable, men reflekterer nok et valgsystem som mange steder ga valg som neppe ble oppfattet som veldig kritisk. Tendensen til at kvinnene i bygdene møter og stemmer bare det blir viktig nok, skal vi med all tydelighet demonstrere når vi går nærmere inn på stortingsvalget i 1909.

Stortingsvalget i 1909

Kun åtte år etter at kvalifiserte kvinner for første gang kunne ta del i kommunevalg, fikk de adgang til å avlegge stemme ved stortingsvalg. Kvalifiseringskriteriet var det samme. I dette avsnittet skal vi analysere den kvinnelige deltagelsen i valget med særlig henblikk på mobiliseringsaspektet og drøfte hvorvidt kvinnes inntog fikk noen innflytelse på det politiske utfallet. Tidligere skrev vi at kvalifiseringskriteriet ikke var ekskluderende i den forstand at det var oppnåelig for svært mange. Ikke bare amtmannens døtre og konsulens hustru, men brede grupper fikk stemmerett. Likefullt er det åpenbart at de nye velgerne må ha vært sosialt bedrestilt sammenlignet med velgerpopulasjonen. Selv om den knapt er lineær, er det en sammenheng mellom sosial og økonomisk tilhørighet og stemmegivning. Mange kvinner har nok også stemt som sin mann. Når vi i tillegg vet at kvinner til langt inn i etterkrigstiden stemte mer konservativ enn menn, ser vi at kvalifisert stemmerett for kvinner var en gavepakke for de borgerlige partier.³⁵ Ved valget i 1909 var dette primært av betydning for Frisinnede Venstre og Høyre, selv om det medførte uttelling også for Venstre.

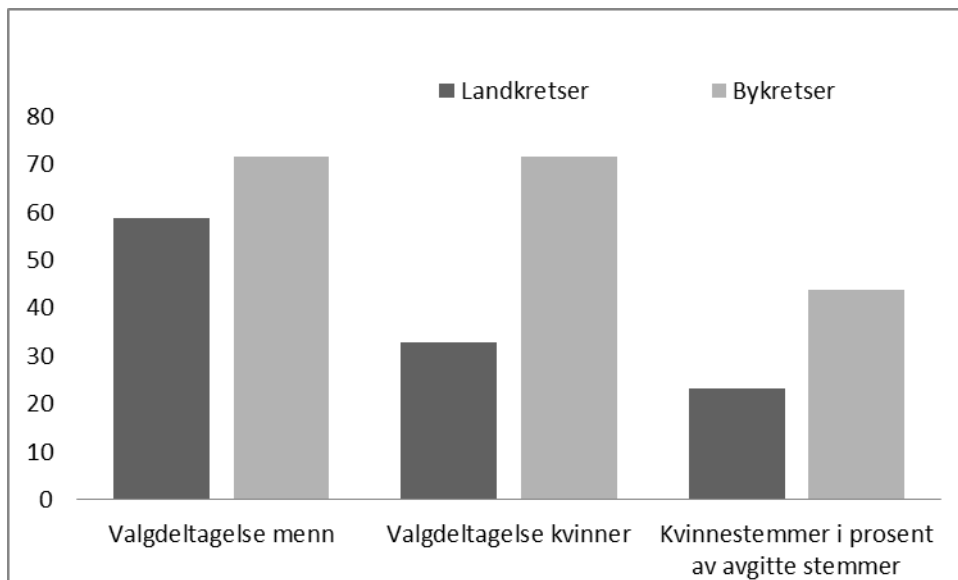
Valget i 1909 var det første etter at Christian Michelsens store samlingsparti forvitret. I hovedsak stod tre partiblokker mot hverandre: til venstre utfordrer Arbeiderpartiet; i sentrum det konsoliderte Venstre med støtte av Arbeiderdemokratene; til høyre alliansen mellom Høyre og Frisinnede Venstre. Høyre og Frisinnede fikk til sammen 43.4 prosent av stemmene ved de endelige valgte og 64 mandater. Venstre og Arbeiderdemokratene fikk 35.5 prosent og 47 mandater. Arbeiderpartiet oppnådde 20.4 prosent av stemmene og 12 mandater.

Som ved det forutgående kommunevalg var det en klar forskjell mellom antallet kvalifiserte kvinner mellom land og by. I landkretsene svarte kvinnene for 35 prosent av de stemmeberettigede, i byene 44 prosent. Bynære landkretser som Aker, Bærum og Follo og Midthordland hadde høyere andel kvinnelige stemmeberettigede enn landkretser flest. I Sør-Norge hadde kun fem landkretser under 30 prosent andel kvinnelige stemmeberettigede. For

³⁵ Faktisk var det først ved valget i 1985 at en større andel av kvinner enn menn stemte sosialistisk i betydningen Arbeiderpartiet og partier til venstre for Arbeiderpartiet. H. Valen og B. Aardal, *Velgere, partier og politisk avstand*, *Samfunnsøkonomiske studier* 69; Statistisk Sentralbyrå 1989: 250 ff.

Nord-Norges vedkommende lå fem av elleve landkretser under dette nivået. I én valgkrets, Uranienborg, var flertallet av de stemmeberettigede kvinner.

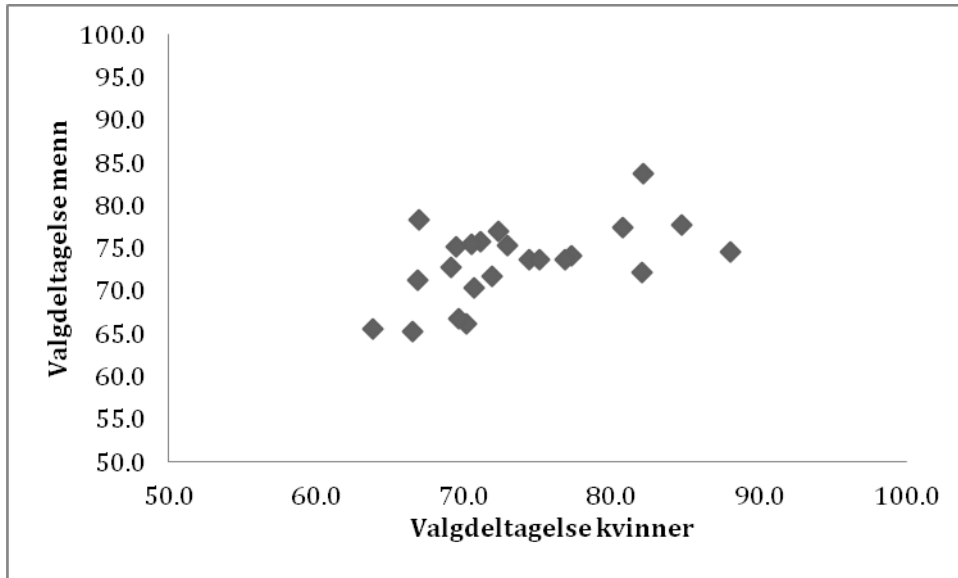
De store forskjellene mellom land og by kom likevel til uttrykk i valgdeltagelsen. I byene møtte 71.6 prosent av de kvalifiserte kvinnene opp ved 1. valget. Oppmøtet var marginalt høyere enn for menn. Sammenholdt med kommevalget to år tidligere var det med ni prosentpoeng en markant økning. Tilsvarende hadde den mannlige valgdeltagelsen bare økt med ett knapt prosentpoeng. Valgdeltagelsen i landdistriktet var langt svakere, med 32.8 prosent oppmøte for kvinner og 58.8 for menn. Sammenholdt med kommunevalget var det imidlertid en økning i kvinnelig valgdeltagelse på nesten 13 prosentpoeng og en noe mindre vekst i oppmøtet for menn. For hele riket ble da valgdeltagelsen på 56 prosent – 45 prosent for kvalifiserte kvinner, 63 prosent for menn.

Figur 4: Valgdeltagelse ved 1. valget fordelt på kjønn i by og landkretser (i prosent). Kilde SSB: NOS V.128 Stortingsvalget 1909.

Tallene inviterer til noen refleksjoner. I byene deltok kvalifiserte kvinner på linje med stemmeberettigede menn og representerte en betydelig andel (44 prosent) av de avgitte stemmene. Bykvinnene var med andre ord igjen en viktig politisk ressurs. I landkretsene er oppmøtet imidlertid bare noe over halvparten av det mannlige. Sammenligner vi imidlertid med de forutgående kommunevalgene var det en formidabel framgang – fra under ti prosent oppmøte i 1901 til over tretti prosent åtte år senere. Kommunene med ingen eller bare et fåtall avlagte kvinnestemmer er så godt som borte fra statistikken. Dette understreker vårt poeng fra

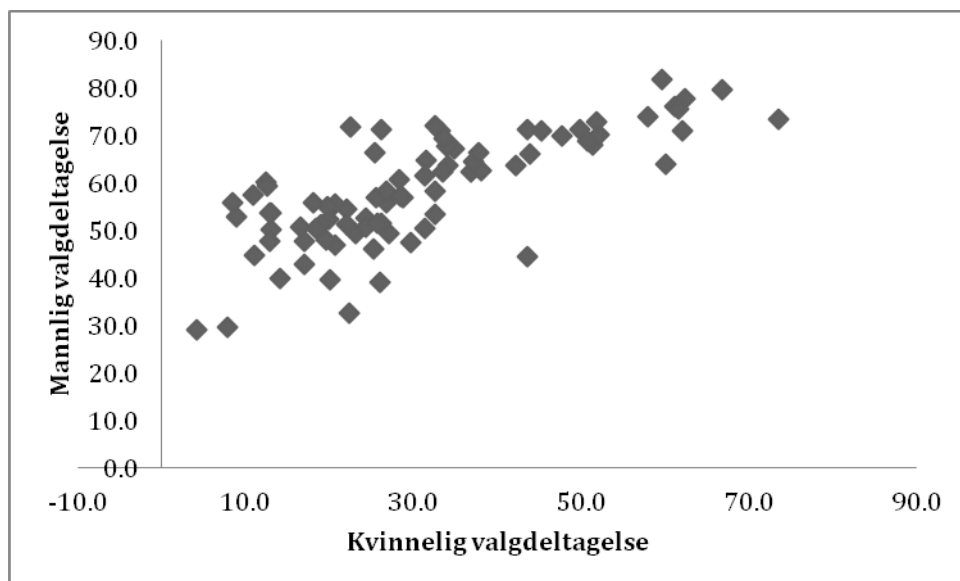
drøftingen av valget i 1907, nemlig hvordan oppfatningen av valgets betydning spiller inn på mobiliseringen. Stortingsvalg ble oppfattet som mer kritisk enn upolitiske kåringer av bygdens beste menn.

Figur 5: Plott av valgdeltagelse fordelt på kjønn – bykretser (i prosent). Kilde SSB: NOS V.128 Stortingsvalget 1909.

Vi vil ikke her ta for oss variasjonene i valgdeltagelsen i byene i detalj. I stedet har vi i figur 5 plottet valgdeltagelsen for kvinner og menn i prosent for samtlige bykretser.³⁶ Her kan vi se at det var et rimelig klart sammenfall mellom mannlig og kvinnelig valgdeltagelse. Der deltagelsen var høy for menn, var den også høy for kvinner. I et fåtall kretser var det store variasjoner – i betydningen over 7–8 prosentpoeng. Disse gikk imidlertid i begge retninger. Sammenholdt med landkretsene hvor den gjennomsnittlige forskjell i valgdeltagelse var 26 prosentpoeng, er disse variasjonene av begrenset betydning.

³⁶ En liten brukerveiledning: hver prikk representerer en valgkrets og kan avleses mot aksene for henholdsvis kvinnelig og mannlig valgdeltagelse.

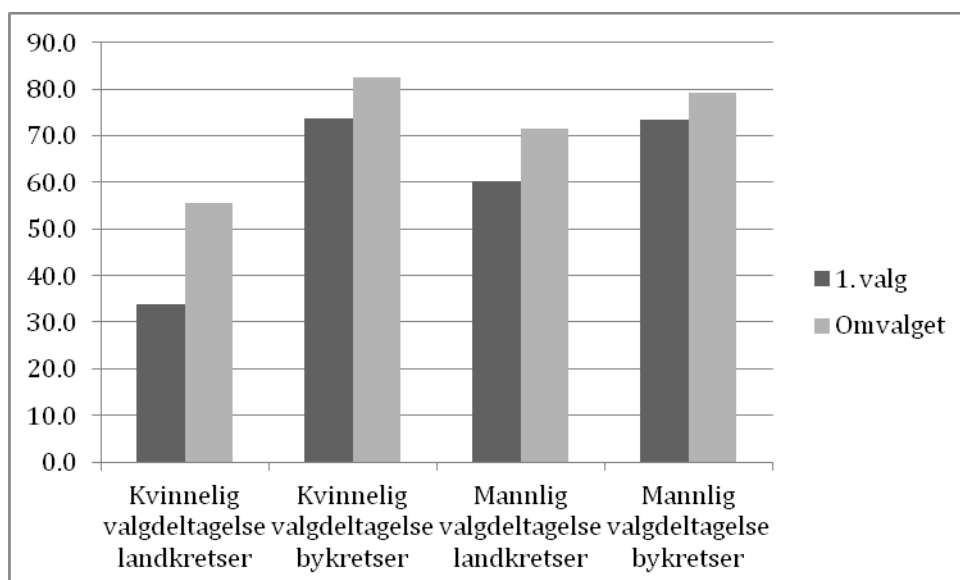
Figur 6: Plott av valgdeltagelse fordelt på kjønn – landkretser (i prosent). Kilde SSB: NOS V.128 Stortingsvalget 1909.

Foretar vi den samme øvelsen for landkretsene (figur 6), finner vi også her et klart sammenfall mellom mannlig og kvinnelig valgdeltagelse. Jo høyere valgdeltagelse for menn, desto større er også sannsynligheten for at kvinner benyttet stemmeretten. Avviket i forhold til bykretsene er nivåforskjellene. Disse varierer i stor grad i samsvar med det mønsteret vi så ved kommunevalget. I bare én krets, Aker, var det så vidt høyere valgdeltagelse blant de kvalifiserte kvinnene enn hos mennene. I kun tre kretser – Søndre Østerdalen, Søndre Gudbrandsdalen og Øst-Finmarken – var forskjellen mellom kvinnelig og mannlig deltagelse under ti prosentpoeng. I ti valgkretser – alle fra Ryfylke og nordover til Nordmøre – var det over 40 prosentpoeng høyere valgdeltagelse blant menn enn kvinner. I 13 kretser – alle med unntak av Guldalen (Gauldalen i Søndre Trondhjem) på Østlandet – var den kvinnelige valgdeltagelsen på over 50 prosent. I hvilken grad spilte valgordningen inn på denne valgdeltakelsen?

Stortingsvalget i 1909 var det andre etter innføringen av valg i to valgog ganger i enmannskretser i 1906. Ordningen avløste den gamle førpolitiske ordningen med indirekte valg av valgmenn som ved flertallsvalg kåret valgkretsens stortingsmenn. Etter framveksten av politiske partier hadde ordningen medført at "the winner takes it all". Ved det såkalte 1. valg ble en vinner kåret om en kandidat hadde oppnådd halvparten av de avgitte stemmene. Ved en eventuell valgog gang nummer to, gjerne referert til som omvalget, var den kandidat valgt som oppnådde flest stemmer. Det var ikke noe krav om minimumsopplutning for å gå

videre til omvalget.

Valgordningen medførte at 1. valget hadde noe ulikt preg avhengig av hvor i landet man befant seg. I de tre store byene og i en del andre bykretser var det full mobilisering alt i 1. valget. I andre bykretser – særlig de som favnet om mer enn en by – og i langt de fleste landkretser hadde 1. valgongang mer karakter av et prøvevalg.³⁷ For de konservative var det en måte å avgjøre om det var Frisinnede Venstres eller Høyres kandidat man skulle satse på. Tilsvarende gjaldt for forholdet mellom Venstre og Arbeiderdemokratene der sistnevnte var representert. For Venstres del kunne det også være et rent partiinternt prøvevalg. For den nye utfordreren, Arbeiderpartiet, hadde 1. valget bare helt unntaksvis karakter av prøvevalg. Konsekvensen var at i svært mange kretser, særlig i landdistriktene, var det omvalget som var kritisk. Av de 82 landkretsene som eksisterte under stortingsvalget i 1909, ble 31 avgjort i 1. valgongang mens tilsvarende tall for byene var 18 av 41 kretser.

Figur 7: Valgdeltagelse i land- og bykretser etter kjønn (i prosent). Kilde SSB: NOS V.128 Stortingsvalget 1909.

I figur 7 viser vi valgdeltagelsen i de kretser som foretok omvalg. Alle kategorier – kjønn og type krets – viser en klar økning i deltagelse mellom valgongangene. Mobiliseringen blant bykvinnene var på linje med menn under 1. valget, men gikk forbi ved omvalget (ni prosentpoeng økning for kvinner mot seks for menn). Mest markant var økningen likevel på landet. Her øker kvinneoppmøtet med hele 22 prosentpoeng mot 11 prosentpoeng for menn.

³⁷ L. Mjeldheim, *Parti og rørsle: ein studie av Venstre i landkrinsane 1906–1918*, Oslo 1978: 82 ff.

Kvinnemobiliseringen skjedde over hele landet: Ikke i noen valgkrets med reelt omvalg økte valgdeltagelsen med mindre enn 20 prosent.³⁸ I hele 18 av 51 kretser ble den mer enn fordoblet. Aller sterkest var økningen der den var lavest fra før – kysten fra Nedenes til Nordmøre. Her økte det gjennomsnittlige oppmøtet med 27.5 prosentpoeng til 49 prosent. I de fem kretsene fra Boknafjorden i sør til Sogn der det ble avholdt omvalg, økte valgdeltagelsen med mer enn 30 prosentpoeng i to kretser og med mer enn 40 prosentpoeng i tre. Også i Orkedalen (Orkdalen) og Strinda, som ved 1. valget hadde ligget rundt landsgjennomsnittet, økte valgdeltagelsen med 30 prosentpoeng.

Økningen i valgdeltagelsen – særlig i landkretsene – viser at kvinnestemmene var viktig. Ett kretseksempel av mange mulige – Midthordland, hvor mobiliseringstendensen var svært klar – kan være illustrerende: Ved 1. valget hadde Arbeiderpartiets kandidat kommet på topp, men likevel med noen færre stemmer enn den samlede oppslutningen om Frisinnede og Høyre. Til omvalget samlet de to konservative partiene seg om Konow som ny felleskandidat. Ved omvalget økte det samlede antall avgitte stemmer med 2655 til 6919. Kvinnestemmetallet økte fra 1074 til 2633 eller fra 29 til 70 prosent. Av de ”nye” stemmene gikk omlag 500 til Arbeiderpartiet, omlag 1900 til Konow og de resterende til Venstre.

Selv om Konows seier var så klar at han nok ville ha vunnet med god margin uansett, illustrerer eksemplet hovedpoenget vårt, nemlig at når det var kritisk nok, lot kvinnene seg mobilisere i stort monn. Endelig nyanserer omvalget bildet av kvinnes valgdeltagelse. I de avgjørende valgene – valg avgjort i 1. valgongang og ved omvalget – var valgdeltagelsen for kvinner i 1909 57 prosent for hele riket, og 48 og 76 prosent for henholdsvis land- og bykretser. I to kretser, Uranienborg og Nygaard i Bergen (omvalget), var det endog flere kvinner enn menn i absolutte tall som avga stemme. Nå gjenstår det å drøfte hvor viktig kvinnedeltagelsen faktisk var for selve valgresultatet dette året.

Kvinnene – en konservativ valggressurs

I de fleste vestlige land stemte kvinner mer konservativt enn menn. Først i 1970- og tidlig 1980-årene endret dette seg. For eksempel var de franske kvinners valgpreferanse borgerlig inntil slutten av 1970-årene.³⁹ I Norge har som tidligere nevnt Henry Valen tidfestet dette skiftet til 1985. Det betyr at norske kvinner lenge var en ressurs for de konservative partiene.

³⁸ I en krets døde en av toppkandidatene mellom valgongangene.

³⁹ For mer om dette i Frankrike, se A. G. Mazur, *Gender Bias and the State. Symbolic Reform at Work in the Fifth Republic France*, Pittsburgh 1995.

Ifølge Kaartvedt var kvinnes valgdelaktelse avgjørende for valgresultatet alt i 1909, men spørsmålet har ikke vært gjenstand for systematiske studier så langt.⁴⁰ I fravær av moderne valgundersøkelser har vi valgt å foreta noen informerte antagelser basert på kjennskap til kvinners stemmegivning senere i århundret og det faktum at de kvalifiserte kvinnene relativt sett var bedrestilte. I praksis betydde det at kvinner i sterkere grad enn menn har foretrukket Høyre/Frisinnede over Venstre/Arbeiderdemokratene og Arbeiderpartiet, og har foretrukket Venstre over Arbeiderpartiet. Denne tendensen som vanskelig lar seg kvantifisere, vil antagelig ha variert ut ifra geografi, lokale strukturer og hvilke partipar som var de ledende antagonister i den enkelte krets. En indikasjon på at kvinnene stemte konservativt finner vi imidlertid alt ved lokalvalget i 1901: 42 valgte kvinner representerte Høyre, 21 Venstre og 7 Arbeiderpartiet og andre sosialistiske lister.⁴¹ Selv om kårede representanter ikke direkte sier noe om hva kvinner faktisk har stemt, gir tallene her en pekepinn hva gjelder tendens.

For å analysere betydningen av kvinnestemmeretten for valgfallet i 1909, har vi valgt en kontrafaktisk tilnærming: Hva ville valgresultatet blitt uten kvinnelig stemmerett? Metodisk har vi gjennomgått resultatene for samtlige kretser for å identifisere mandater som med rimelig sannsynlighet ville ha gått til et annet parti uten kvinnestemmene. I praksis har det betydde kretser hvor et begrenset antall stemmer skilte mellom de to ledende partier. Av de tjue kretsene vi har identifisert på denne måten, var det i to kretser mer enn 200 stemmer som skilte (hhv. 207 og 283), i 11 kretser mellom 100 og 200 stemmer og i syv kretser mindre enn 100 stemmer.

Vår kontrafaktiske identifisering er ikke basert på avansert regresjonsanalyse, men på historisk informert skjønnsetøvelse på basis av foreliggende kvantitativt materiale og kvalitative kilder. Vi skal hverken påberope oss at tilnærmingen gir et vitenskapelig fasitsvar eller at det ikke hefter usikkerhet rundt vår skjønnsetøvelse. Vi ber leserne ta analysen for det den er, nemlig en uhøytidelig sannsynliggjøring av de kvinnelige velgernes betydning for utfallet.

Krets	Vinner	Antatt kontrafaktisk «vinner»
Glemminge, Smaalenene	Høyre	Arbeiderpartiet

⁴⁰ Kaartvedt 1984: 161.

⁴¹ P. H. Seglsten, Norges første kvinnelige politikere, *Hjemmet* 09.09.2011, <http://www.hjemmet.no/Artikler/Artikler/Norges-forste-kvinnelige-politikere/> (konsultert 27.08.2013).

Mellom Romerike, Akershus	Høyre	Arbeiderpartiet
Søndre Hedemarken, Hedmarkens Amt	Høyre	Arbeiderdemokratene
Toten, Kristians Amt	Frisinnede	Arbeiderdemokratene
Valdres, Kristians Amt	Frisinnede	Venstre
Ringerike, Buskerud	Frisinnede	Arbeiderpartiet
Sand, Nedenes	Høyre	Venstre
Ryfylke, Stavanger	Frisinnede	Venstre
Indre Søndhordland, S. Bergenshus	Frisinnede	Venstre
Vesteraalen, Nordland	Frisinnede	Venstre
Moss og Drøbak	Frisinnede	Arbeiderpartiet
Strømsø og Tangen, 2. Drammen	Høyre	Arbeiderpartiet
Skien	Frisinnede	Venstre
Risør	Høyre	Venstre
Fæstningen, Kristiansand	Frisinnede	Venstre
Baneheien, Kristiansand	Venstre	Arbeiderpartiet
Verket, Stavanger	Venstre	Arbeiderpartiet
Kalfaret, Bergen	Høyre	Arbeiderpartiet
Baklandet, Trondhjem	Frisinnede	Arbeiderpartiet
Tromsø	Høyre	Arbeiderdemokratene

Tabell 1: Kontrafaktisk analyse stortingsvalget 1909 – kretser som antas å ville ha bli tatt av et annet parti om ikke det var blitt åpnet for kvalifisert stemmerett for kvinner

I tabell 1 rapporteres de kretser hvor vi antar at kvinnestemmene var avgjørende for valget og dermed at utfallet med sannsynlighet ville blitt et annet basert kun på mannlige

velgere. I appendiks er det gjort nærmere rede for de enkeltvurderinger vi har foretatt. Noen overordnede kommentarer kan likevel være på sin plass. Alle disse kretsene ble avgjort ved omvalget hvor vi vet at kvinnemobiliseringen var sterkest, og de fordeler seg med ti hver på by- og landkretser. Den klart største taperen var Arbeiderpartiet, som ville ha fått ni flere mandater om bare menn hadde fått stemme. Tilsvarende ville Arbeiderdemokratene gått fra to til fem mandater. Venstre ville vunnet åtte nye mandater, men måtte også selv ha avgitt to mandater til Arbeiderpartiet. Uten kvalifisert stemmerett for kvinner ville sannsynligvis Høyre og Frisinnede ha fått atten færre mandater.

	H	FV	V	DNA	ArbDem
Faktisk valgutfall – mandater ⁴²	42	22	45	12	2
Kontrafaktisk mandatfordeling	34	12	51	21	5
<i>Avgitt til V</i>	2	6			
<i>Avgitt til DNA</i>	4	3	2		
<i>Avgitt til ArbDem</i>	2	1			

Tabell 2: Oppsummering av kontrafaktisk analyse stortingsvalget 1909 – overgangsmatrise

Resultatene er summert i tabell 2. Uten kvinnelige velgere ville flertallet av Høyre og Frisinnede ha gått tapt. Venstre og Arbeiderdemokratene ville utgjort den største partigrupperingen, men uten et rent flertall bak seg på Stortinget. Med et slikt resultat ville regjeringsoppdraget gått til Venstre. Selv om kvinnene ikke var avgjørende for at Konow ble stortingsmann, var de helt avgjørende for at han kunne danne regjering.⁴³ Vårt spørsmål er så hvorfor denne innsikten, som har blitt fremmet i partihistorien, ikke har kommet mer til uttrykk i historikernes beretninger om kvinnestemmeretten i Norge.

⁴² Mandatfordelingen her avviker noe fra annen historisk statistikk. Det skyldes to forhold: 1) vi har ikke forholdt oss til de nyvalg som fant sted som følge av at Stortinget underkjente valgene i enkelte kretser. 2) Partitilknytning mellom H/FV og V/Arbeiderdemokratene kunne være glidende.

⁴³ En tilsvarende sterk kvinneeftekt er vanskeligere å identifisere ved valget i 1912 som ble avholdt etter de samme regler. Det har imidlertid lite med kvinnene å gjøre, men mer med hvordan alliansen mellom Høyre og Frisinnede imploderte.

Snarere enn å besvare dette spørsmål direkte, skal vi i den avsluttende delen av artikkelen gå inn på hvordan valghistorikken fra de glemte kvinnevalgene kan være kilde til nye fortellinger om stemmerettskampen i Norge. Skal man lykkes med det, må vi derimot igjen utvide perspektivet og sette valghistorikken inn i et bredere sosialt og økonomisk bilde. Sentralt i dette står liberaliseringen av den norske økonomien fra midten av 1800-tallet, en liberalisering som med tiden skulle utdatere de etablerte stemmerettsreglene. Istedenfor å eie og drive jord eller å inneha statlige embeter og privilegier, livnærte en økende andel av befolkningen seg av lønnsarbeid. Spesielt i byene var mange av disse nye lønnstakerne kvinner.

De glemte kvinnevalgene – en kilde til nye fortellinger?

Liberaliseringen av den norske økonomien i løpet av 1800-tallet inkluderte norske kvinner – i første rekke de enslige kvinnene – på linje med menn.⁴⁴ Fra formelt å ha vært underlagt mannlige overhoder, ble de med dette til økonomiske subjekter. Denne rettighetsutviklingen med vekt på økonomisk selvstendighet i en framvoksende markedsøkonomi var ikke enestående. De fleste vestlige land innførte liknende rettigheter, selv om innhold og betydning varierte. For eksempel var den økonomiske liberaliseringen sterkere forbundet med handel i Norge enn i Sverige, hvor industrialiseringsmotivet sto fremst.⁴⁵ Begge landene kom imidlertid til å gi enslige kvinner tilgang til de borgerlige yrkene midt på 1800-tallet, med argument om at dette lettet statens og fedrenes byrder.⁴⁶

I Norge begynte denne prosessen i 1839, da ”svagelige kvinner over 40 aar, som ikke kunde ernære sig på anden maade” fikk retten til å produsere egne varer, men uten ved hjelp av svenner.⁴⁷ Ordningen var behovsprøvd. Lovens motiver var med andre ord å hindre fattigdom blant eldre damer. Tre år senere, i 1842, fikk enslige kvinner over 25 år imidlertid tilgang til innenrikshandelen på lik linje med menn. Loven som ga enslige kvinner egne rettigheter, var likevel et produkt av en fortsatt forskjellstenkning ved at utenrikshandelen forble et mannlige privilegium, eller forbeholdt enkene etter disse. Samtidig banet loven vei for vedtaket om enslige kvinners myndighet i 1863. Den økonomiske risikoen forbundet med kvinnelig handel måtte ifølge 1842 loven tilbakeføres til den næringsdrivende kvinnen selv. Verken handelsborgere eller bankinstitusjoner skulle føle seg forpliktet til å hjelpe de kvinnelige

⁴⁴ Larsen 2012.

⁴⁵ F. Hodne og O. Grytten, *Norsk økonomi 1900–1990*, Oslo 1993: 28.

⁴⁶ G. Mordt, *Kvinner og næringsrett. Kvinneparagrafen i håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842*, Oslo 1993; H. Sandvik, *Kvinnens rettslige handleevne på 1600-tallet og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet*, Oslo 2002; G. Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1845*, Göteborg 1960.

⁴⁷ Mordt 1993: 112.

næringsdrivende med kapital. Begrunnelsen var at kvinner gjerne viste

[R]esignation i trange Livsvilkaar, en større Ængstelighet for overflødig Udgift og en større Frygt for at inklade sig paa vovelige Foretagende eller paa Speculationer, der ligesaa ofte blive til Tab som til Fordel, naar man nødes til at sætte en utryg Capital i stedet for egen Capitalstyrke.⁴⁸

Historikere har lenge hevdet at handelsloven av 1842 fikk liten betydning for kvinners forretningsmessige virksomhet.⁴⁹ Imidlertid viser antallet innvilgete handelsbrev i Kristiania i perioden 1880–1907 et annerledes bilde.⁵⁰ For alt ved utgangen av 1880-årene, en periode preget av befolkningsvekst og stort overtall av enslige kvinner i byene, sto kvinnene for 38.9 prosent av de nye handelsberettigete i hovedstaden. I perioden 1891–1902 var den steget til 51.9 prosent, delvis som følge av at gifte kvinner ble myndige i 1888 og fikk næringsrett på linje med enslige i 1894.⁵¹

Stortingsrepresentant Viggo Ullmanns henvisning til den kvinnelige forretningseieren under den første stortingsdebatten om kvinnestemmeretten var derfor ikke tom retorikk, men knyttet til det reelle handelsbildet, i hvert fall i Kristiania, der forretninger eid av kvinner lå vegg i vegg med forretninger eid av menn. En av eierne, Anna Mossevig, var også en aktiv stemmerettsforkjemper som i tillegg til å være den første formannen i Kristiania Kvinnelige Handelsstandsforening (KKHF) i årtier tjente som Kvinnestemmerettsforeningens sekretær. Inntil Mossevigs død i 1905 signerte hun i alt åtte petisjoner til Stortinget om å vedta stemmerett til kvinner på linje med menn.⁵²

Forretningskvinner som etter hvert samlet seg i lokale handelsstandsforeninger sammen med butikkmedarbeidere og kvinner ansatt på kontor, skilte seg ut fra den dannede middelklassen bestående av enslige lærerinner og borgerskapsfruer. Samtidig er det sistnevnte som i så stor grad har dominert i fortellingene om den borgerlige kvinnesaksbevegelsens arbeid for kvinnestemmerett i Norge. Våre funn indikerer at man i større grad burde ha øynene opp også

⁴⁸ Betænkning 1841: 17–18, referert til av Sandvik 2009: 288.

⁴⁹ F. Sejersted, *Den vanskelige friheten*, bd. 10 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1978: 231; T. Pryser, *Norsk historie 1800–1870. Frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo 1985: 187; B. Brenna, *Kapitalismens fortropper. Handelsliv, konsum og dannelse på andre halvdel av 1800-tallet*, i C. Myrvang m.fl., *Temmet eller uhemmet. Historiske perspektiver på konsum, kultur og dannelse*, Oslo 2004: 33.

⁵⁰ Larsen 2012.

⁵¹ *Statistiske meddelelser angaaende Christiania by*, Christiania 1888, 2nde Aargang: 78 (Meddelte Borgerskaper og Næringsrettigheder i hvert af Aarene 1876–1887); *Statistisk aarvog for Kristiania 1902*, Kristiania 1902: 72 (Meddelte borgerskaper og næringsrettigheder).

⁵² Kolstad 1963: 58, 65, 67, 68, 71, 82, 84, 91.

for de kvinner som brødfødte seg og avanserte i samfunnet gjennom forretningsdrift og -arbeid, og ut ifra dette engasjerte seg i kvinnestemmerettskampen. For KKHF's del tok stemmerettskampen ikke slutt med 1913. I 1920-årene sto foreningens formann, Nanna With, i spissen for etableringen av egne kvinnelister i Kristiania.⁵³ I tillegg finansierte foreningens ”grand old lady”, Fredrikke Tønder Olsen – eieren av Kristiania Visegutkontor (1894) – bladet *Norges Kvinder*, hvis målsetting var å skape et eget talerør for mer makt og innflytelse til kvinner. Som det sto på lederplass i den første utgaven, 5. mars 1921:

Mere og mere gaar det op for os kvinder, at skal vi offentlig faa komme til orde med de saker, som vi kjemper for til gavn for hjem og samfund, maa vi ha et organ [...] Norges kvinders program er 1) større magt og indflytelse for kvinderne i kommune og stat [...].⁵⁴

Selv om dette sitatet peker på forhold som kom til å prege norsk politikk etter 1913, med svært få kvinner i storting og kommunestyre, var forholdet mellom økonomisk og politisk statsborgerskap av betydning for stemmerettsutviklingen i Norge. Spesielt kvinnenenes store oppslutning om valgene i byene hvor antallet kvinner på denne tiden oversteget antallet menn, indikerer at mange kvinner kvalifiserte i egen kraft, ikke gjennom likningsfelleskap med menn.

Også stridslinjene i den borgerlige stemmerettsbevegelsen viser den forskjell det var i samfunnsstilling og identitet blant borgerlige kvinner rundt 1900. Gjennom yrke og virke var det mange kvinner som allerede kvalifiserte for stemmerett ut ifra økonomi – det som fram til 1898 var den dominerende stemmerettstradisjonen i Norge.

Kvinnerns tidlige valgmobilisering peker på en side ved norsk valghistorie som i liten grad er belyst. Blant kvinnehistorikere har mobiliseringen også blitt overskygget av 1913-verket, samt kvinners bidrag til 1907-vedtaket om begrenset statsborgerlig stemmerett. Særlig kvinnenenes massemobilisering rundt unionsoppløsningen i 1905 har vært i fokus. Som Ida Blom påpeker, ble de i underkant av 300 000 kvinneunderskriftene til støtte for 7. juni-vedtaket ”en sterk demonstrasjon av kvinners vilje til å ha et ord med i nasjonens anliggender”.⁵⁵ Eller som en annen historiker, Kari Melby, har uttrykt det, var

⁵³ *Kvindelig Handelsstands Blad*, 1919, 147: 113 (diskusjoner om Norsk Kvindeparti); 1923, 12: 93; (Kvindernes Vælgerforening); 1925, 22: 166; 1928, 2: 9–10 (Oslo Kvinneparti).

⁵⁴ *Norges Kvinder*, 15.03.1921: 1.

⁵⁵ Blom 2005: 115.

kvinnemobiliseringen i 1905 en bekreftelse på ”kvinnens vilje til politisk makt og stemmerettens berettigelser”.⁵⁶

Vi vil ikke motstride kvinnenens egen betydning for 1907-vedtaket om begrenset statsborgerlig stemmerett til kvinner. Hva vi vil advare mot, er å la søken etter kvinnelig innflytelse og de store merkeårene overskygge andre sider ved norsk stemmerettshistorie.

Våre funn viser at det ikke var noen rettlinjet utvikling fra allmenn mannlig stemmerett i 1898 fram til vedtaket om allmenn kvinnestemmerett i Norge den 11. juni 1913, selv om ettertidens historiske analyser av kvinnestemmeretten kan gi inntrykk av det. For eksempel sto mennesker som mottok offentlig stønad uten politiske rettigheter ennå en stund – og det uavhengig av kjønn.⁵⁷ Det illustrerer et viktig poeng i denne artikkelen: At graden av økonomisk uavhengighet var vesentlig for ervervelsen av politiske rettigheter i Norge – og ikke bare for menn. Imidlertid foregikk det en endring i oppfattelsen av økonomiens betydning i løpet av den tiden både manns- og kvinnestemmeretten ble diskutert, i den forstand at inntektens størrelse ble mindre viktig etter hvert som massepolitikken slo rot i Norge. Vedtaket i 1913 var slik sett lite kontroversielt. I *Aftenposten* sto det den 12. juni 1913 kun en liten, beskjeden notis om det historiske vedtaket: ”Konstitutionskomiteens indstilling om almindelig statsborgerlig stemmerett for kvinder vedtoges igaar enstemmig og uden debat”.⁵⁸

Denne artikkelen har vist at forskjellen mellom kvinner og menn hva gjaldt valgadferd og opptreden som politiske individer var begrenset. Som menn flest, var de stemmeberettigede kvinnene før 1913 også motivert av saker – hvis noe sto på spill, benyttet også kvinner stemmeretten både i by og bygd. Kjønnskategorien har derfor sine begrensninger i historiske valgstudier i den forstand at kjønnsstilørighet ikke nødvendigvis skilte enkeltindividers politiske opptreden. Isteden må man analysere hvorfor disse kvinnene som fikk stemmerett ut fra egen eller mannens inntekt, mobiliserte og stemte som de gjorde. Den høye valgdeltakelsen blant bykvinner er et annet viktig funn. Og skal vi forstå dette, må man i større grad enn det som er gjort hittil knytte an til de økonomiske og privatrettslige reformene som 1800-tallet bød på for kvinner – og som skulle splitte kvinnebevegelsen i synet på stemmeretten både i 1885 og 1897–98. Imidlertid må man ikke la seg styre av de stridslinjene

⁵⁶ Melby 2005: 272.

⁵⁷ Dette ble først endret i 1919.

⁵⁸ *Aftenposten* 12.06.1913.

og strategiene som spørsmålet om sosial og økonomisk reform versus politisk reform utløste, men analysere spenningens historiske betydning. For historie er også fortellingen om de som ikke vinner fram. Kvinnene som kvalifiserte til stemmerett i 1901 og deretter i 1909 har etter vår mening ikke vunnet fram i fortellingene om kvinnestemmeretten. 100-årsjubileet for den kvinnelige stemmeretten i Norge er en anledning til å nyansere så vel som problematisere de historiske fortellingene om denne begivenheten. Vi har gjort det ved å se på nettopp de kvinner som mobiliserte politisk *før* 1913.

Appendiks: kretser som antagelig ville ha gått til et annet parti – kort oppsummering av vurderinger.

Glemminge, Smaalenene (H): Ved omvalget skilte 283 stemmer (av 4927) mellom H og A. V forvitret mellom første valg og omvalget, stemmene har tydeligvis gått til A. En meget konkurransepreget krets, høyt oppmøte for kvinner og menn alt ved 1. valget. Den av kretsene i Smaalenene med høyest kvinneandel av de avgitte stemmer ved begge valgene. Ved omvalget ble det avgitt 1896 kvinnestemmer. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Mellom Romerike, Akershus (H): Ved omvalget skilte 175 stemmer (av 6178) mellom H og A. V stiller kun ved 1. valget. Sterkt kvinnevalg, 2461 avgitte stemmer ved omvalget. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Søndre Hedemarken, Hedmarkens Amt (H): Ved omvalget skilte 123 stemmer (av 6806) mellom H og Arbeiderdemokratene. A var 3. parti, men med kraftig redusert stemmetall ved omvalget. Kraftig kvinnevalg til landdistrikt å være, 37.0 prosent av stemmene i første omgang, 40.8 ved omvalget. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderdemokratene.*

Toten, Kristians Amt, (FV): Ved omvalget skilte 207 stemmer (av 7010) mellom FV og Arbeiderdemokratene. Sterkt kvinnevalg, 2559 stemmer. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderdemokratene.*

Valdres, Kristians Amt, (FV): Ved omvalget skilte 183 (av 4632) stemmer mellom FV og Arbeiderdemokratene. I isolasjon ikke et sterkt kvinnevalg. Kvinnene utgjorde 31.7 prosent

av de stemmeberettigede og kun 17.8 prosent av de avgitte stemmene ved 1. valget. Ved 1. valget lå FV 181 stemmer under det samlede antallet stemmer for de to V-kandidatene, ved omvalget lå FV 183 stemmer foran. Massiv mobilisering av kvinner fram til omvalget – fra 621 til 1243 frammøtte. I FV-kandidatens hjemkommune stemte 206 av 276 kvalifiserte kvinner ved 1. valget, og han fikk 581 av 626 stemmer. Ved omvalget var tallene 234 avgitte kvinnestemmer, og FV fikk 662 av 699 stemmer. Klart eksempel på at kvinner lot seg mobilisere om populære lokale kandidater. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Ringerike, Buskerud (FV): Ved omvalget skilte 183 (av 7287) stemmer mellom FV og A. Sterkt kvinnevalg med over 2700 kvinnelige velgere ved omvalget: andel av avgitte stemmer økte fra 28 til 37 prosent. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Sand, Nedenes (H): Ved omvalget skilte 131 (av 3117) stemmer mellom Høyres og Venstres kandidater. Ved 1. valget hadde Venstre vært ubetydelig foran den samlede oppslutning til de to kandidatene fra H og FV. Fantastisk kvinnemobilisering ved omvalget. Antallet avlagte kvinnestemmer nesten fordobles, og oppmøtet er faktisk noe høyere enn for mennene. Ved førstevalgongang utgjorde kvinnene 24 prosent, ved omvalget 34 prosent. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Ryfylke, Stavanger amt (FV): Ved omvalget skilte 141 stemmer (av 3983) stemmer mellom FV og V. Ved 1. valget hadde det skilt 36 stemmer med FV i tet. I tillegg var det avgitt 44 stemmer til fordel for AP. Voldsomt mobilisering ved omvalget – fra 2300 til 3983 avgitte stemmer. Kraftigst kom mobiliseringen til uttrykk blant kvinnene som gikk fra et oppmøte på 13 prosent til 55 prosent (tilsvarende for menn 55 og 79). Kvinnene gikk fra å utgjøre under ti prosent til 24 prosent av de avgitte stemmene. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Indre Søndhordland, Søndre Bergenshus (FV): Ved omvalget skilte 125 stemmer (av 4477) mellom FV og V. Ved 1. valget hadde det skilt 136 stemmer i favør av V. Landmannsforbundet var tredje parti og oppnådde rundt 400 stemmer i begge omgangene. Kraftig mobilisering ved omvalget – fra 2539 til 4481 avgitte stemmer. Andelen avgitte kvinnestemmer nærmest firedoblet til 1235 – eller fra 12 til 27 prosent av de avgitte stemmene. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Vesteraalen, Nordland (FV): Ved omvalget skilte 199 stemmer (av 3499) mellom FV og V. I første runde oppnådde FVs to kandidater til sammen 707 stemmer, mens Vs to kandidater oppnådde 1176 stemmer. A fikk 421 stemmer.

Sterk kvinnemobilisering ved omvalget: deltagelsen går fra 17 til 40 prosent. Tilsvarende tall for menn 40 og 52 prosent. Vi var i utgangspunktet skeptiske til å anføre kvinnestemmene som utslagsgivende, men etter å ha analysert kommuneresultatene er vi rimelig sikre.

Kommunene Hadsel og Dvergberg var kritisk for utfallet. Hadsel (alle tall refereres som endring fra samlet oppslutning for begge partienes kandidater ved første valgongang): FV +246, V +12, S +36, økning i oppmøte 284 (hvorav 174 kvinner). Dvergberg: FV +337, V - 77, S -26, økning i oppmøte 244 (hvorav 177 kvinner). Alene kvinnemobiliseringen i disse to kommunene om en populær lokal kandidat er mer enn tilstrekkelig til å forklare utfallet. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Moss og Drøbak (FV): Ved omvalget skilte 170 stemmer av (2843) mellom FV og A. 1189 kvinner avga stemme ved omvalget. Vi er usikre, men legger til grunn at kretsen *uten kvinnestemmene antagelig ville blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Drammen 2n krets Strømsø og Tangen (H): Ved omvalget skilte 61 stemmer (av 3132) mellom H og A. Avgitt 1290 kvinnestemmer ved omvalget. Kvinnedeltagelse på 90.3 prosent ved omvalget (+13.0 prosentpoeng), menn 83.5 prosent (+9.4 prosentpoeng). *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Skien (FV): Ved omvalget skiller 92 stemmer (av 3116) mellom FV og V. 1307 kvinnestemmer ved omvalget. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Risør (H): Ved omvalget skiller 8 stemmer (av 1127) mellom H og V. 500 avgitte kvinnestemmer ved omvalget – kvinnelig oppmøteprosent over 90 prosent. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Kristiansand – Fæstningen (FV): Ved omvalget skiller 62 stemmer mellom Frisinnede og Venstres kandidater – avgitt 1075 kvinnestemmer (1148 mannlige). Ved 1. valget 70.5 prosent kvinnedeltagelse, 87.7 prosent ved omvalget. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Venstre.*

Kristiansand – Baneheien (V): Ved omvalget skilte 20 stemmer (av 1934) mellom V og A.

839 avgitte kvinnestemmer ved omvalget. Klart høyere valgdeltagelse enn for menn. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Stavanger – Verket (V): Ved omvalget skilte 151 (av 4727) stemmer mellom V og A. 2180 avgitte kvinnestemmer ved omvalget. A klart i tet ved 1. valget med 428 stemmer. H var 3. parti. Ved omvalget gikk H tilbake med 272 stemmer, A fram med 88 stemmer, V fram med 669 stemmer. Ved omvalget 325 nye kvinnestemmer, 212 nye mannlige stemmer. Kvinnelig deltagelse opp fra 71.9 prosent til 83.5 prosent. Tilsvarende tall for menn er 71.7 og 77.6. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Bergen – Kalfaret (H): Ved omvalget skilte 106 stemmer (av 5251) stemmer mellom H og A. V var 3. parti og fikk om lag 1300 stemmer i begge omgangene. 2490 kvinnestemmer ved omvalget – opp 442 stemmer fra 1. valget. Tilsvarende økning mannlige stemmer 256 stemmer. A i tet ved 1. valget med 81 stemmer. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Trondheim – Baklandet (FV): Ved omvalget skilte 38 stemmer (av 3057) mellom FV og A. 1341 avgitte kvinnestemmer ved omvalget. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderpartiet.*

Tromsø (H): Ved omvalget skilte 77 stemmer (av 1945) mellom H og Arbeiderdemokratene. 949 avgitte kvinnestemmer ved omvalget. Ved omvalget går H fram med 201 stemmer, Arbeiderdemokratene og V felles kandidat tilbake 97 stemmer, A fram 65 stemmer. Klar kvinnemobilisering fram mot omvalget: 212 nye kvinnestemmer, 23 færre avgitte stemmer fra menn. Kvinnemobiliseringen har nok også vært til fordel for As kandidat, frk. redaksjonssekretær Garfjeld. *Ville uten kvinnestemmene antagelig blitt tatt av Arbeiderdemokratene.*

